

ԷՋՄԻԱՇՆԻ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԴԵՐԸ

(1441-1941)

Հայրապետական Աթոռի Սիսէն էջմիածին փոխադրութիւնը մեր եկեղեցական և ազգային պատմութեան մէջ զարագուիւի մը կազմելու չափ յիշատակելի թուական մըն է։ Անով Հայ եկեղեցին կ'ազատի օտար ազդեցութիւններէ, իր անկախութեան, ու իր ժողովուրդի ազատութեան ձգտումները իրագործելու միջավայրին մէջ կ'իյնայ և իր ազգային նկարագիրը արտայայտելու կարելիութիւնը կ'ունենայ։

Հայաստանեայց եկեղեցին իր կազմաւորութեան առաջին իսկ շրջանէն պահելով հանդերձ իր կապը ընդհանրական եկեղեցւոյ հետ, քրիստոնէական հիմնական վարդապետութիւններով իւրացուցած է իր ժողովուրդի ազատութեան տենչը և անոր անկախութեան ձգտումը և զանոնք միացուցած է Աւետարանի լայնխոսոյ ու քաղցր ոգւոյն և քրիստոնէական պատմութեան մէջ ճանչցուած է գերազանցապէս ազգային եկեղեցի միաձուլելով ժողովուրդին ազգային և կրօնական բոլոր իտէալները։ Մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին կը տեսնենք կրօնական և ազգային ոգիի միութիւն մը։ չենք հանդիպիր եկեղեցական և աշխարհիկ ձգտումներու կամ տեսակէտներու հակամարտութեան կամ իրաւահարկութեան սահմաններու ճշգրտման։

Ասոր համար է որ հայրապետական աթոռները միշտ հաստատուած են քաղաքական իշխանութեան կեդրոններուն մէջ, իրագործելու համար միութեան այդ ոգին։ Հետեւեալը հայրապետական Աթոռի տեղափոխութիւնը մեր պատմութեան մէջ նորութիւն մը կամ բացառիկ երեւոյթ մը չէ, մինչև իր վերջին կայքը մօտաւորապէս տասը տեղեր շրջած է ան, Դուին, Աթլմար, Արգինա, Անի, Թաւրուր, Մամուրա, Մովք-Պղեակ, Հոսմկայ և Սիս։ Սակայն պատմական դէպքերու դասաւորումը և ազգային կեանքին ընթացքը կ'արժեւորեն և բացառիկ իմաստ մը կուտան։ Սիսէն էջմիածին վերջին այս փոխադրութեան։

Ռուբինեանց իշխանութեան Կիլիկիոյ

մէջ հաստատուելէն ի վեր հայրապետական Աթոռն ալ յաջորդաբար կը հաստատուի Մովք, Հոսմկայ և ապա Սիս, այս շրջանին կը զուգահեռելու Եւրոպայի ինչպէս և կան շարժումը՝ որուն միջոցաւ Կիլիկիոյ հայ իշխանութիւնը յարաբերութեան մէջ կը մտնէ Եւրոպայի և մասնաւորաբար Հռոմէական եկեղեցւոյ հետ։ Այս պարագան մեր պատմութեան մէջ նոր ուղղութիւն մը կը ներմուծէ և մեր քաղաքական և եկեղեցական իշխանութիւնները հաւատարմապէս մեր ազգային ազատութեան և անկախութեան երազը իրականացած կ'ունենան։

Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աղբ

տեսնել պապին ու անոր գլխաւորած եկեղեցւոյն օժանդակութեան մէջ. սակայն հակառակ անոնց տեսական խոստումներուն մեր յոյսերը չիրականանալով հանդերձ այդ ակնկալութիւնները շատ սուղ պիտի արժէին մեզի թէ քաղաքական և թէ մանաւանդ կրօնական գետնի վրայ։

Երեք հարիւր տարիներու այդ շրջանին Կիլիկիոյ հայ թագաւորներն ու նոյն իսկ հայրապետներէն ոմանք երբեմն անկարելի զինուորներ ըրին ժողովուրդի գո-

յութեան և ազատութեան պահպանումին համար, մօտեցան պապին ու հռոմէական եկեղեցիին, յուսադրուեցան խոստումներով և երբեմն ալ խանդավառուեցան առանց սակայն զբաղան արդիւնքի: Ու երբ 1375 թուականին հայոց անկախութեան վերջին յոյն ալ շիջեալ կատարեալ յուսալքում էր որդի տարի տարի հայ հոգիներուն: Հայ եկեղեցականութեան մանաւանդ կիլիկիոյ սահմանէն դուրս գտնուողներուն համար, ալլաւ բացորոշ էր հռոմէական եկեղեցւոյ նպատակը, հայ ազգային եկեղեցւոյն նըկատմամբ:

Ուշապահական շարժումը, որուն մղիչ ուժը հռոմէական եկեղեցին էր, եթէ քաղաքականապէս ձախողեցաւ, սակայն անոր շնորհիւ կաթողիկ եկեղեցին թափանցեցաւ ամբողջ արեւելքի և մասնաւորաբար արեւելեան եկեղեցիներուն մէջ, ու Հայաստանեայց եկեղեցին անոր յարձակման առաջին և կարեւորագոյն թիրախն էր, երբ Սղիպատոսի մեմլուքներն ու սելջուքները միացած խորտակեցին մեր ազգային անկախութիւնը և միշտ քաղաքականապէս անտէրունջ վիճակի մը եկեղեցիներն, մեր եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնն ալ կրնար վտանգուիլ, հայ ազգային եկեղեցին նաև կրնար կորսնցնել իր նկարագիրը, իր ինքնուրոյնութիւնը, իր անկախութիւնը հայկական հողէն ու միշտվայրէն հեռու, և օտար ազդեցութիւններու շրջանակի մէջ, նոյնիսկ հակառակ, Տուտէորդիներու, Օրբելլեաններու, Որոտնեցիներու և Տաթևաւցիներու նախանձախնդիր ոգւոյն կաթողիկացման դէմ մղած բռնու պայքարներուն:

Հայաստանի հողին վրայ ապրող եկեղեցւոյ առեւտրեան վարդապետներու խումբը զգաց այս անհույս վտանգը ու սկսաւ եկեղեցւոյ ազատագրման ջրածին որ յանգեցաւ 1441ի փրկարար արդիւնքին: Այդ գէպը Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անկախութեան և իր ազգային նկարագրի ազատութեան մեծագոյն յաղթանակն է, հռոմէական եկեղեցւոյ յափշտակիչ ճիրաններէն:

Կիլիկիան ալ եւս էր կրնար Հայաստանեայց նուիրապետական իշխանութեան կեցորդն ըլլալ:

Մեր ամբողջ պատմութիւնը կը վկայէ թէ մեր անկախութեան ձգտումը միութիւնն

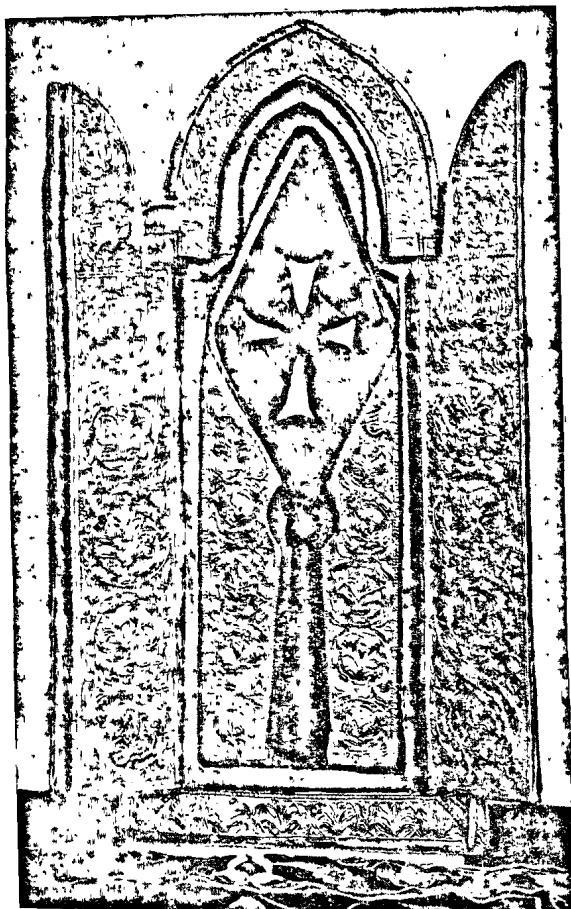
է ազգային և կրօնական ոգիին: Մենք պայքարած ենք միշտ ազատութեան համար, երբ այդ ազատութիւնը ապահովուած է քաղաքական իշխանութեամբ, եկեղեցին ի գին ամէն զոհողութեան զօրավիշ եղած է անոր, մեղմացած և նոյնիսկ զիջումներ ըրած ի նպատակ անոր, վասնզի եկեղեցին միշտ հաւատացած է ազատութեան բարիքներուն և արդիւնքներուն, ըլլայ անհատական կեանքի կամ ազգային ու հաւաքական մարզերուն մէջ, բայց մեզի յաճախ պակսած է այդ ազատութիւնը քաղաքական գետնի վրայ, ու մենք զայն իրագործած ենք կրօնական մարզին մէջ մեր եկեղեցիով. այդ եկեղեցիով հողմանաւորուած ու պաշտպանուած ազատութեան մէջ է որ մենք ստեղծած ենք ուրոյն մշակոյթ, պահպանած ենք ազգային նկարագիր և ցեղային յատկանիշեր, բարք, սովորոյթներ և նոյնիսկ լեզուն: Ինչ որ ուրիշներ իրենց քաղաքական իշխանութեամբ կերտած ու զարգացուցած են, մենք ըրած ենք եկեղեցիով: Մեր պայքարը կրօնական ըլլալով հանդերձ եղած է նաև ազգային, Ե. դարու Վարդանանց. պատերազմը իր կրօնական խորքով զուտ ազգային արժէքներու պահպանման յաղթանակն էր, ընդդէմ պարսկական ծաւալումի քաղաքականութեան և ձուլումի, այդ ոգին պիտի շարունակուէր Վահանեան ապստամբութիւններով և յաջորդաբար պիտի տիրապետէր մեր ամբողջ պատմութեան ընթացքին վրայ:

Ելմիածին, իբրեւ առաջին կեցորդն հայ քրիստոնէական կեանքին, իբրեւ խորհրդանշան ազգային և կրօնական ձգտումներուն և իբրեւ հայեցի միջավայր, աւելի յարմարութիւններ ունէր մեր ձգտումները իրականացնելու և պահպանելու: Սակայն ըմբռնելու համար 1441ի գէպըն արժէքը անհրաժեշտ է նկատի ունենալ քաղաքական, ընկերային եւ կրօնական վիճակը թէ կիլիկիան շրջանի եւ թէ բուն Հայաստանի մէջ:

Կիլիկիան թագաւորութիւնը վերջնականապէս շիջած էր 66 տարիներէ ի վեր (1375), ու ժողովուրդը կը հեծէր Նեղիպոսի մեմլուքներու և Բեյլուք խաներու տիրապետութեան տակ, անոնք անխնայ կը կեղեքէին ժողովուրդը ու կը կողոպտէին

վանքերն ու հայրապետանոցը: Կիլիկիան նշաւակ դարձած էր յեղուգակներու շահատակութեանց, իսլամ մոլեռանգութիւնը ատելութեամբ լեցուած էր քրիստոնէութեան դէմ խաչակրական արշաւանքներու վրէժխնդրութենէն, մահմետականութիւնը

և դատապարտուած էին ապրիլ ստրուկներու յատուկ պայմաններու մէջ: Արեւելեան Հայաստանն այն ժամակայ պարսից տիրապետութեան նոյն ընկերային և թերեւ քիչ մը վատթար պայմաններու տակ կը գտնուէր: Քաղաքական և ընկերային այսպիսի

Գեղարդ Ղուկիանոսի հարիւրապետին

գերազանց կրօնքը կը նկատուէր և քրիստոնեաներ զուրկ իրենց քաղաքացիական և ընկերային տարրական իրաւունքներէն՝ հաւասար չէին կրնար նկատուիլ իսլամներուն,

պայմաններու մէջ կարելի չէր երեւակայել կրօնական, մշակութային և բարոյական կեանք. պատմութեան ամենատխուր ժամանակաշրջան մըն էր որ կը բոլորէր հայ

ժողովուրդը, զրկուած, վասնզի իր յառաջ գիտութիւնը և տեւական արժէք ներկայացնող ունէ գործ կրօնական, քաղաքական կամ այլ մարդերու մէջ կ'երաշխաւորուի միայն մարդկային մտքի և հոգիի ազատութեամբ, հայը որ իր քաղաքական անկախութիւնը անդաւնալի կերպով կորսնցնեցած, իր միակ յոյսը կեդրոնացուցած էր եկեղեցական անկախութեան վրայ որ իր կրօնական հանգամանքով աւելի գիւրուածեամբ պիտի սնուցանէր և առաջնորդէր ազգային ազատագրութեան երազին:

Եթէ գերութեան մէջ քաղաքական և տնտեսական պայմաններու նոյնութիւնն կը տրեք արեւմտեան և արեւելեան Հայաստանի մէջ գոյութիւն չունէր սակայն քրիստոնէական աշխարհայեացքի քաղաքական ուղեգիծի և նոյնիսկ դաւանական ըմբռնումի նոյնութիւն, կիրիկիոյ հայ եկեղեցականութիւնը, արքունիքն ու ազնւական դասը յարատեւ չփռու ունենալով հստակեցական եկեղեցիներ և եւրոպական արքունիքներուն հետ ընդհանրապէս ազդուած էին արեւմտեան մատչութենէն, քաղաքական անկախութիւններէն զատ, անոնք հրապուրուած էին մասնաւորաբար արեւմուտքի բարձր մշակոյթով, նրացած արուեստով և ընկերային բարքերով ու երևան եկած արդիացումներով, այդ չըբընդունի մեր գրականութիւնը եւ ընդհանուր առմամբ մշակոյթը ինչպէս նաեւ արքունական բարքն ու կենցաղը կը կրէին դըրողը արեւմուտքին, իսկ եկեղեցին թէ հայ լատինամէտ արքունիքին և թէ մասնաւորաբար Հռոմի ծանր ճնշումին տակ որոշ չափով նահանջած էր թէ ծիսական և թէ նոյնիսկ դաւանաբանական կարգ մը խնդիրներու մէջ, մեր քաղաքական գոյութիւնը և ազատութիւնը ապահովելու նըպատակաւ սկսուած զիջողական այս շարժումը և կատարուած բարեփոխութիւնները այժմ փոխուած էին իրական վտանգի մը աղարտուած էր մասնաւոր Շնորհալիներու և Լամբրոնացիներու քրիստոնէական մաքուր սիրոյ և եկեղեցւոյ ընդհանուր շփոթեան վստահ գեղափարականը, Հռոմի եկեղեցին միութիւնը իբր պատըրւակ կը ծառայեցնէր իր իշխելու և ձուլելու քաղաքականութիւնը իրականացնելու, իսկ Յւրոպայի աշխարհակալներն ալ մեր

արքունիքի հետ իրենց խնամութիւնը, և եւրոպական մշակոյթը իբրեւ միջոց կը գործածէին արեւելքի մէջ թափանցելու և տիրապետելու անոր: Կիրիկիոյ հայութիւնը հաւատարապէս կրօնական և քաղաքական գետններու վրայ խաբուելու, դատաւարարուած զուր մէջ էր:

Արեւելքի մէջ Հայ եկեղեցին կը մնար անաղարտ, պարսիկ իշխանները հետու հայերուն կրօնափոխութիւն պարտագրելէ կը բաւականանային միայն ապահովելով իրենց հաճոյամուլ և զեղիս կեանքը: Արեւելեան հատուածի մէջ գերծ օտար ազդեցութիւններէ եկեղեցին պահած էր իր ուղղափառ դաւանութիւնը և հայեցի նկարագիրը, ու ցիւլային առողջ ընդվզումով կ'անդիտանար ու կը մերժէր կիրիկեան վարդապետներու դէպի արեւմուտք հակումները, անոր մէջ նախատեսելով եկեղեցւոյ անկումը ինչպէս եղած էր պարագան քաղաքական իշխանութեան: Ներկար ու բուն պայքար մըն է որ կը սկսի կիրիկեան կեցուածքին դէմ, Տուտէնորդիի, Տաթեւաքիի և Տաթեւեան դպրոցին կողմէ որ հայ ազգային եկեղեցւոյն ուղղափառութեան և անկախութեան հետեւաբար և հայ ժողովուրդի գոյութեան ախոյեանը կը հանդիսանար: Մեր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ ամէնէն ճշմարտամային շրջանն է, մեր եկեղեցիին և ժողովուրդին գոյութեան հաւուր պայքարն է որ կը մղուի, երեք հարիւր տարիներու ամուլ անկախութիւններէ ետք կորսնցուցած էինք քաղաքական իշխանութիւնը, այժմ թոյլ պիտի տրուէ՞ր որ նոյն քաղաքականութեամբ ձուլուէր նաեւ հայ եկեղեցին: այս էր հրատապ հարցը:

Այս մտածումներով էր որ բոլոր եկեղեցական ու աշխարհական դէմքերը, նոյն իսկ միշեւ այն ատեն քաղաքական և թերեւս քիչ մըն ալ փառասիրական նկատումներով ստեղծուած մասնակի կաթողիկոսութիւնները միացեալ համերաշխութեամբ և ընդհանուր հաւանութեամբ վերահաստատեցին էջմիածնի մէջ հայրապետական նուիրապետութեան գերազոյն Աթոռը: Անկէ ետք այլեւս ժամանակի հոլովումով և դէպքերու բերումով էջմիածնի պիտի դառնար հայոց ազգային, կրօնական ձգտումներուն խորհրդանշանը, և անոր եկեղեցական և քաղաքական վե-

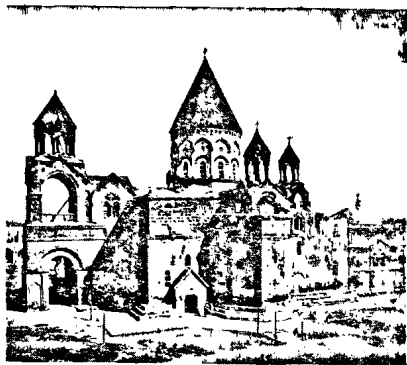
հապետը. քաղաքական և ընկերային այդ քառսին մէջ ժամանակի պիտի կարօտէր սպասուած դիրքը վերադառնելու և ականակուած յոյսերը իրականացնելու, բայց արդէն կորիզը կազմած էր ազատութեան ձրգտունները արդիւնաւորող և ուսումնարար իշխանութեամբ մը, Լուսաւորդի կանթեղը սկսաւ իր բոցովը տաքցնել ու ոգեւորել հալուն հաւատքը, լուսաւորել հայուն միտքը: Էջմիածնի տաք շունչին տակն էր որ սկսաւ հայուն վերածնունդը:

Բազմադարեան քաղաքացիական անկումը և հոգեւոր իշխանութեան հետացումը մը Հայաստանի կեդրոնէն քաղաքական պէտք և կրօնական ստեղծութեան անշքացումը երբ Հայաստանը, մոռցուել էին վաշտական կարգերը:

Տաթևի գարոցի աշակերտութիւնն էր որ աշխատեցաւ վերակազմել վանական դրութիւնը, վերահաստատելով կրօնական մաքուր կեանքը զոհողութեամբ և աղօթքով, այդ դարոցի շունչով հասած աշակերտութիւնն էր որ հոգեւոր վերածնունդը իրականացնելու համար վանքերու ցանց մը տարածեց Հայաստանի մէջ, Մեծ անապատը, Տաթևի ծրագրով և ուղղութեամբ, Բաղէշի Ամրոցուրի վանքը, և Լիմ անապատը, գլխաւորութեամբ Սարգիս Պարոնտէրի, Կիրակոսի, Սրապիոն Եղեանցիի, Սրապիոն Օստեղացիի, Մովսէս Տաթևացիի և ուրիշներու: Շուտով ասոնց շուրջ պիտի հաւաքուէին աշխարհիկ կեանքէն զոհած ազգին ու եկեղեցիին սիրով տուողներ, կրօնական եռանդով վառուած հոգեւոր անձինք, որոնք քրիստոնէական սկզբունքները և գիտութեան բարեքերը պիտի տարածեն ժողովուրդին մէջ ու պիտի բարեկարգէին Հայ եկեղեցին և բարձրացնէին անոր հեղինակութիւնն ու վարկը: Շուրջ դարու մը շփոթ վիճակէ մը յետոյ, շարք մը տիրող պէկերու շահերուն ծառայող կաթողիկոսներու յաջորդութենէն ետք՝ Մովսէս Տաթևացիի կաթողիկոսութեան բարձրացումը այլ գարոցներուն և ոգիին յաղթանակն ու տեսականացումն էր:

Մեր ազգային պատմութեան ընթացքին մեր ազգային գոյութեան սպառնացող ճակատագրական երկու շրջաններուն եկեղեցին զը յայտնուի որպէս փրկութեան լատտ և վերջին ապաւեն: Ե. Գարուն Ար-

շակունեաց տկարացումը պատճառեց քաղաքի եկեղեցին ստանձնէ առաջնորդողի դերը, կազմակերպուի և օժտէ հայ ժողովուրդը բարոյականի և մշակութիւն անխորտակելի ոգիով, գերազանց պետական եւ ֆիզիքական ամէն ուժէ: Այս շրջանին ալ, Ժն. Գարուն, երբ այլեւս վերջ գտած էր հայ քաղաքական իշխանութիւնը, եկեղեցին դարձաւ պիտի միջամտէր այս ժողովուրդի ճակատագրին և անոր պիտի տար կրօնական միակ բարձրագոյն և ընդհանրական ճշմարտութիւն մը պաշտպանութեամբ էջմիածնի գիւթական հմայքով, որուն մէջ պիտի հառապայթէր հայ ազգը իր փեանքով, իր անաղուծներով և իր

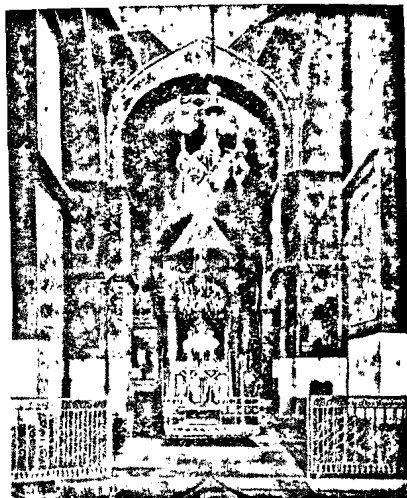
Ա. Էջմիածնայ Մայր Տաճարը

ձգտումներով, անոր շունչով պիտի ապրէր, անոր հովանիին տակ պիտի հոգեւոր գործէր իր միտքը ու անոր մէջ պիտի գնէր իր նիւթական ճոխութիւնն ու փառքը և անոր միջոցաւ պիտի ձգտէր նաեւ իր քաղաքական ազատագրութեան: Սահակ Մեսրոպ ինչպէս նաեւ անոր բոլոր յաջորդները մինչև Աշտարակեցին ու Վարժապետեան, Խրիմեանն ու Դուրեան եկեղեցւոյ նուիրեալ հայրապետներ եւ սուրբեր ըլլալով հանդերձ պիտի մնային միշտ անկեղծ հայր և ճշմարիտ ազգասէրներ:

Դժուար է մեր եկեղեցւոյ պատմութենէն զատորոշել անոր կատարած կրօնական դերը, վասնզի կրօնքը որ աշխուհի գոյն իմաստով կեանք է, յայտնաբերուած բարոյական, մշակութային, քաղաքական և ընկերային մարդերուն մէջ և Հայաստան

եայց Եկեղեցին հակառակ քաղաքական աննպաստ կացութիւններու եւ դարերով իրեն պարտադրուած կրօնական անիմաստ մոլեռանգութիւններու դժնդակ պայմաններուն կրցած է հրաշալի կերպով ներդաշնակել այդ ամբողջը եւ բաղձացուած ու իտէպ միութեան մը վերածել:

Մեր գրականութիւնն ու իմաստասիրութիւնը, մեր երգն ու աղօթքը, մեր

Իշման Սուրբ Սեղանը

ճարտարապետութիւնը և նոյնիսկ քաղաքական պատմութիւնը կը ձգտին հաստատել և ապահովել հայուն գոյութիւնը, իջեցնել Աստուծոյ թագաւորութիւնը դարերով անհայրենիք մեր ժողովուրդի սիրտերուն մէջ, ու Աստուծոյ թագաւորութիւնը միայն երկինքով է ենք տեսներ սա հողերուն վրայ: այս կ'ընդունինք ու կը հաւատանք թէ այդ արքայութեան մեծագոյնը վերն է որ կը տնօրինուի ամենակալին անհաս կարգա-

դրութիւններով: Բայց նոյնքան կը հաւատանք թէ այդ արքայութեան, թէկուզ մէկ փոքր մասը, կ'իրագործուի հոս հայրենի հողերուն սրբալան հմայքին մէջ, Հայաստանեայց Եկեղեցին իբր հայ հողերուն գերագոյն բխում այդ խորհրդանշուն է որ կը մարմնացնէ:

Հայաստանեայց Եկեղեցին խորհրդանշուած էջմիածնով հարազատ արտայայտութիւնն է հայ հոգիին, Արարատի լանջին վրայ ընձուղած անկէզ մօրենին է ան, որուն բոցը հայուն երկնակամարին Հրեղէն Սիւնն է առաջնորդելու համար ազգը իր ճակատագրին: Պատմութեան թատերարեւմին վրայ եկած ու անցած են այլացեղ ոռայկարօն բանակալներ ու աշխարհակալներ տապաւակելով երկիրը ու փոտորակելով ժողովուրդը, բայց անկարող եղած են մարել անոր բոցը, տիրել անոր ոգւոյն ու խորտակել զայն, վանդի Աստուծոյ սիրով է բռնկած ան, ու այս Հրեղէն Սիւնին հովանիին տակ ու անոր լոյսին շնորհիւ ապրած է այս ժողովուրդը դարերու արահաւիրքներու ընդմէջէն միշտ կենդանի, միշտ առողջ և ռազմագործող:

Այժմ վեց հարիւր տարիներու քաղաքական անիշխանութենէ և գերութենէ ետք երբ բախտաւորութեանք վերստանալ մեր ազգային անկախութիւնն ու ազատութիւնը, մեր նոր Հայրենիքի իմաստուն վարիչները հաւատարիմ մեր անցեալին ու ճշմարիտ գնահատողներ մեր պատմութեան մէջ գործող ոգւոյն, չվարանեցան զօրավիգ հանդիսանալ մեր ազգային Եկեղեցիին և վերակենդանացնել մեր հոգեւոր նուիրապետութիւնը, արպէսդի երկուքը միասին դարձնալ համերաշխութեամբ և ներդաշնակ ղործակցութեամբ առաջնորդեն մեր ժողովուրդը իր բարձրագոյն կոչումին:

ՍԵՐՈՎՔԻ ՎՐԻ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ